

УДК 159.95:955.2

Андрій Федик
викладач кафедри спеціальних дисциплін,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький
ORCID ID 0000-0003-1122-2613
fedykao@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Статтю присвячено вивченню проблематики професійного мислення у науково-психологічних джерелах. Проаналізовано наукові погляди багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених щодо генезису професійного мислення. Охарактеризовано сучасні підходи до тлумачення поняття “професійне мислення” та “проблема розвитку професійного мислення фахівців”. Результати аналізу наукових джерел засвідчують неоднозначність поглядів вчених, а в багатьох аспектах – протилежних позицій психологічного феномена “професійне мислення”. Розкрито погляди вчених щодо методологічних підходів та комплексного уявлення про професійне мислення.

Визначено, що професійне мислення – це: 1) цілісний, специфічний, алгоритмічний комплекс інтелектуальних процесів, спрямованих назовні для досягнення результатів, пов’язаних із професійною діяльністю; 2) основа формування фахівця-професіонала.

Ключові слова: професійне мислення; методологічні підходи; професійна діяльність; розвиток професійного мислення; інтелектуальний процес.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Професійна діяльність фахівця-професіонала передбачає наявність належного рівня розвитку професійного

мислення. Саме професійне мислення дозволяє вирішувати професійно зумовлені завдання різноманітного рівня складності у повсякденних умовах і дефіциту часу, не знижуючи якості. Ефективність фахівця детермінується в більшості випадків його здатністю до прийняття своєчасних, точних, нестандартних та алгоритмічно-процедурних рішень, що в свою чергу пов'язано з високим рівнем розвитку професійного мислення. У зв'язку з цим вивчення психологічних механізмів розвитку професійного мислення з метою підготовки сучасних фахівців є досить актуальним для сучасної психологічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу наукових джерел свідчать про те, що питанням вивчення процесів діяльності і професійного мислення, зокрема питанням вирішення завдань, було присвячено низку досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців: Г. О. Балла, Т. Є. Гури, В. В. Давидова, Л. Р. Желілова, А. Ф. Есаулова, С. Д. Максименка, Г. С. Костюка, Я. В. Крушельницької, Ю. І. Машбиця, А. К. Маркової; вивченням природи та закономірностей розвитку професійного мислення фахівців у різних аспектах займалися В. П. Андронов, А. А. Баталов, Л. В. Засекіна, Є. О. Климов, Б. Ф. Ломов, В. Н. Пушкін, М. Л. Смульсон, В. В. Чебишева. Науковці В. О. Моляко, Н. І. Пов'якель, В. В. Ягупов та ін. присвятили увагу питанням вирішення професійних завдань в умовах обмеженого часу та розвитку творчого мислення. Більшість науковців процес професійного розвитку та становлення сучасного фахівця пов'язують зі специфікою набуття ним знань та вмінь, характерних для суто професійної діяльності, які значно підвищують якість вирішення професійно зумовлених завдань, а також пошук та прийняття професійних рішень на певному етапі професіоналізації та набуття професійної майстерності загалом. Специфіку професійного мислення сучасного фахівця описували також американські філософи та психологи У. Джемс і Дж. Дьюї, німецькі психологи, дослідники мислення К. Дункер, Д. Дауд, Л. Елдер, продуктивного мислення – О. Зельц, критичного мислення – С. Терно, Р. Пауль, Д. Клустер, П. Фачіоне, З. Хусін, Д. Халперн та ін.

Результати аналізу наукових праць свідчать про те, що: 1) єдиного підходу щодо всеохоплюючого розуміння професійного мислення не-

має; 2) питання розвитку професійного мислення недостатньо досліджено в теоретичному і практичному аспектах.

Метою статті є розгляд на засадах теоретико-методологічного аналізу підходів вітчизняних і зарубіжних вчених поняття “професійне мислення”, визначення його змісту та виявлення його основних характеристик.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Інтенсивність та швидкість вторгнення інформаційно-технологічного прогресу в розвиток українського суспільства все більше і частіше збільшує активність психологічних процесів, зокрема мислення. Під терміном “мислення” у психології позначаються якісно різноманітні процеси, оскільки в основу їхньої класифікації, типології та видів покладено, як правило, різні феноменологічні характеристики мислення. Зазвичай учені пропонують “парні” класифікації, що ґрунтуються на протилежних, взаємовиключаючих або взаємодоповнюючих ознаках. Найбільш дослідженими і продуктивними є такі класифікації мислення, де диференціація видів мислення здійснюється за способом освоєння дійсності. Найпоширенішим видом є практичне мислення [8, с. 188].

Але нашої уваги заслуговує саме термін “професійне мислення”. З аналізу наукових джерел відомо, що вперше це поняття з’явилося ще у ХІХ ст., а починаючи з другої половини ХХ ст., застосування цього терміну інтенсифікувалось саме через низку чинників, а саме: 1) набуття ринком праці стійких ознак інтелектуалізації; 2) поетапне зростання вимог щодо підготовки професіонала, покращення його кваліфікації та розвиток у нього професійного мислення; 3) потреба формування навичок критичного мислення й ініціативного пошуку оригінальних засобів вирішення професійних завдань, добре орієнтуватися в потоці різноманітної інформації, успішно вирішувати “раптово виникаючі”, “нестандартні” ситуації. На перший план виходить спроможність насичувати авторським інтелектуальним стрижнем процеси власної трудової діяльності, таким чином прогнозуючи виникнення проблемних ситуацій у професійній діяльності задля їх ефективного вирішен-

ня. Останнє є властивим винахідникам, науковцям, експериментаторам і креативним раціоналізаторам, які мають здатність фіксувати, аналізувати, а тому ефективно вирішувати такі проблеми, в яких інші фахівці цього не бачать.

Специфіка професійної діяльності професіонала зумовлює активний розвиток його професійних видів мислення з подальшою диференціацією. Так, розрізняють інженерне, технічне, юридичне, педагогічне, медичне (клінічне) мислення тощо.

За визначенням тлумачного словника С. І. Ожегова термін “професійний” – це той, що належить до певної професії, пов’язаний із професією [16, с. 576].

Отже, будь-який вид професійного мислення обумовлено професійною діяльністю й є окремим випадком мислення. На думку А. Брушлінського, “людина всюди і завжди здійснює мисленнєву діяльність з однією єдиною метою: з метою пізнання безупинно мінливих і тому нових властивостей та співвідношень об’єкта, взагалі буття” [12, с. 28].

У наукових дослідженнях, що стосуються проблеми та розвитку професійного мислення, існує неоднозначне розуміння цього психологічного феномену.

Так, В. В. Ягупов визначає “мислення як один із динамічних процесів пізнання навколишньої дійсності психікою людини, який сприяє останньому в забезпеченні загального та часткового опанування явищ навколишнього середовища, їх глибинному змісту та наявних між ними зв’язків та здійснюється шляхом розумових операцій – аналізу й синтезу, порівняння й розрізнення, суджень й умовиводів, абстракцій, узагальнення тощо; узагальнений та опосередкований алгоритм відтворення в свідомості людини суб’єктивного сприйняття дійсності в найбільш суттєвих взаємозв’язках і відношеннях” [23, с. 123].

Я. В. Крушельницька вважає, що “професійне мислення соціально обумовлено, тісно пов’язано з мовленням, утворюється в контактному середовищі з чуттєвого пізнання і реалізується системою доречних та адекватних операцій” [10, с. 117]. Систематична робота з розвитку мислення відбувається в процесі “опанування спеціальності в період

навчання в освітньому закладі; відбувається етап розвитку від невідомого до здобуття знань, від часткового знання до повного та всеохоплюючого, від неточного до точного, від відсутності практичних навичок до фахової майстерності під час здійснення різних розумових процедур” [1, с. 39]. Водночас психологічний процес професійного мислення симбіотично пов’язано з конкретною професійною діяльністю, а тому є схематичною моделлю його реконструкції у свідомості фахівця різноманітних домінант у їхніх необхідних суттєвих зв’язках і відношеннях [1, с. 39].

Основною ознакою професійного мислення на основі діяльнісної парадигми є його діяльнісна природа. На думку О. М. Леонтьєва, мислення породжується у практиці, у практиці і виявляється [12, с. 290]; воно є діяльністю, діяльністю особливою, а саме – діяльністю пізнавальною [12, с. 90].

Діяльнісна природа професійного мислення підкреслюється предикатом “практичне”, тобто таке, що спрямоване на перетворення, а не на пояснення діяльності.

Окремі психологічні закономірності мислення, що є важливими для визначення специфіки професійного мислення сучасного фахівця, досліджували У. Джемс, К. Дункер, для критичного мислення – Дж. Дьюї та ін.

Зокрема за У. Джемсом [2, с. 13] мислення відрізняється від чистої уяви або послідовності асоціацій за такою специфічною властивістю, як виокремлення суттєвого змісту в ключовій події або явищі, яке відбулось, інакше кажучи відбувається відмежування з певної серцевини конкретної ознаки, якій притаманні необхідні властивості для вирішення певного завдання. На нашу думку, саме досвідчений фахівець здатний виявити цю корисну значущість ознаки, а саме – спрогнозувати найбільш імовірний сценарій впливу на зміну явища у професійно орієнтованому середовищі.

К. Дункер [1, с. 35] здійснив вдалу спробу визначити, які мотиви штовхають індивіда надати перевагу конкретному аспекту ознаки як значущому, оскільки усвідомлення необхідної властивості є своєрід-

ним актом у процесі мислення і використання у цьому контексті поняття “проникливість” є недостатнім.

Відповідь на це запитання дає Дж. Дьюї [1, с. 11], який розглядає виявлення проміжних понять. Ці поняття зосереджено між віддаленою ціллю та засобами, які є в наявності, і в свою чергу утворює їх симбіотичний зв'язок. Утім, учений вважає, що джерелом цього є попередній практичний досвід та рівень знань, а відтак цю особливу ознаку професійного мислення було б доцільно шукати в більш ґрунтовних і всеохоплюючих спостереженнях, думках, розумових звичках, уважності, рухливості, серйозності, у “тренуваному розумі”.

Науковець Е. Мах, досліджуючи наукові напрацювання Вьюелла, зосереджує увагу на певних особливостях роботи індукції, лишаючи поза увагою цей метод під час оперативного пошуку, потрібного через абстрагування та активність уяви, які забезпечують ключові моменти утворення та формування нового.

Також, на думку К. Дункера, зазначені ознаки, зокрема зацікавлення характером функціональних взаємозв'язків фактів у системі, детальний аналіз поточної обстановки, зручний випадок, інтенсивність глибина й активність уяви і здатність до абстрагування, залишають питання пошуку нового відкритим. На думку автора, “неможливо успішно розв'язати новостворену проблемну ситуацію лише шляхом звичайної арифметизації її змінних та асоціативних ознак, які специфічно пов'язані зі складовими проблемами. Водночас вона має певні елементи, які є у багатьох аспектах схожими з проблемними ситуаціями, що вже раніше вирішувалися” [1, с. 35]. Ці ідентичні елементи складають враження про схожі попередні рішення, тоді як похідні складові останніх сприяють успішному знаходженню цього нового рішення. Ми переконані, що К. Дункером саме в цьому аспекті здійснено спробу виявити специфічну характеристику професійного мислення та його практичних складових.

Разом із цим, за результатами аналізу асоціаністської теорії, гештальт, теорії комплексів О. Зельца та філософії Д. Юма, К. Дункер дійшов висновку, що “мислення – фізіологічний процедурний процес, який за рахунок глибокої інтроспекції проблемної ситуації призво-

дить до адекватних дій у відповідь. І чим глибше інсайт, тобто сильніше суттєві риси проблемної ситуації визначають дію у відповідь, тим більше інтелектуальною вона є. Ця дія у відповідь внутрішньо і безпосередньо визначається суттєвими характеристиками об'ємної проблемної ситуації" [1, с. 35]. К. Дункер ґрунтовно описує специфічні особливості механіки професійного мислення щодо конкретної проблеми. На наш погляд, обов'язковою запорукою успішного розв'язання проблемної ситуації, у першу чергу, є усвідомлення її об'єктом, тобто сприйняте як ціле, а також може містити конфліктуючі між собою структурні елементи. Такий рівень усвідомлення та розуміння і є базисним для функціонування мислення як такого [1, с. 35].

Як тільки відбулось повне усвідомлення проблемної ситуації, одразу запускається процес мислення з його "проникненням у конфліктні умови проблемної ситуації". Це проникнення за К. Дункером є першочерговим і визначальним етапом мислення. Її суть полягає в інтроспективному усвідомленні, зокрема тих особливостей ситуації, які викликають цей конфлікт. "Проникнення" у проблемну ситуацію завершується прийняттям рішення, адаптивного до ситуації, що може бути свідченням успішності результату цих дій. Адаптивне рішення містить суттєві риси необхідного підходу до завдання, тобто "функціональний" аспект кінцевого рішення.

Другий і заключний етап процесу мислення, згідно з К. Дункером, "полягає у безпосередньому виконанні прийнятого рішення, виборі підходящого інструментарію та засобів, які безпосередньо необхідні для ефективного вирішення цього завдання (у випадку, якщо не міститься реалізація в цьому рішенні)" [2, с. 35]. На нашу думку, ученим розкрито суттєвий механізм, який складає основу професійного мислення фахівця та полягає в інтроспективному усвідомленні та розумінні специфічних ознак проблемної ситуації, здібності швидко й ефективно вирішувати постійно виникаючі професійно-орієнтовані завдання з використанням фахових знань, умінь та досвіду.

У працях зарубіжних дослідників (С. Брукфілд, Р. Джонсон, Л. Елдер, Їлдірім, Р. Пауль, Д. Клустер, В. Руджієро, М. Скрівен, П. Фачіоне, Д. Халперн та ін.) розширено та доповнено складові поняття "про-

фесійне мислення”. Так, на думку Д. Халперн, професійне мислення є спрямованим та зваженим; С. Брукфілд вважає це позитивною та продуктивною діяльністю; Р. Пауль, Л. Елдер виявляють досить категоричне та неоднозначне відношення до того, що вважається загальноприйнятним, крім цього, вони вважають це поняття усвідомленим, непохитним та контрольованим; Д. Клустер – самостійним; Е. Гласер – обґрунтованим; М. Скрівен, Р. Пауль – інтелектуально дисциплінованим, раціональним і рефлексивним; П. Фачіоне – оцінювальним, відкритим, цілеспрямованим, саморегульованим судженням, пізнавальним процесом людини; В. Руджієро – пошуком відповідей; М. Скрівен – професійною інтерпретацією й оцінкою спостережень, інформації та обґрунтування; Р. Джонсон – типом мислення, який допомагає людині організувати, аналізувати, оцінювати інформацію; Їлдірім – процесом пошуку, отримання, оцінки, аналізу, синтезу та систематизації інформації з метою розвитку мислення та інтроспективного аналізу, без ризику творчого застосування інформації; Р. Думейн – таким, що функціонує частково, а також суспільно й історично обумовленим; аналітичним і розумним розглядом різноманітних підходів.

Отже, сутністю професійного мислення більшість дослідників вважає аналіз й оцінку інформації респондентом. На думку В. Руджієро, для розвитку мислення потрібно здійснювати аналіз фактажу, наданого у повідомленні, урахувати аргументи за і проти, а також відслідковувати відмінності того, що сказано та як це сказано, ким сказано та наскільки достовірними є висновки інших науковців. Науковець акцентує увагу на необхідності діалогічних запитань до тез і складових елементів інформації, попереджує передчасні висновки та судження стосовно порушеної в ній проблеми. На думку автора, такий підхід сприятиме уникненню неадаптивних та передчасних рішень, а також дасть можливість розгляду як вигод, так і вад певних аргументів з метою ініціації дискурсу та побудови власне суджень навколо цієї дискусії [5, с. 64].

Говорячи про складові професійного мислення, більшість дослідників вказує на те, що воно “містить логічне, проблемне, творче

мислення” (Р. Пауль); емоційність, творчу уяву, ціннісні установки (Д. Халперн).

Причиною або пусковим механізмом розвитку професійного мислення більшість вчених вважає розбіжності світогляду (Н. Дауд, З. Хусін, Д. Халперн та ін). Ці суперечності вимагають від фахівця готовності до конфронтації, аргументації й обґрунтування різних точок зору, до вирішення проблеми в інший спосіб, перегляду попередніх власних суджень. Оскільки джерелом професійного мислення є конфронтація та дилема, то, відповідно, для його розвитку доцільно застосовувати спеціальні професійні вміння: опис ситуації, проблемний аналіз, висновки та оцінку. Механізмом професійного мислення є мисленнєві операції, які визначають процес мислення і підтвердження, зокрема визначення цілі, розроблення робочих гіпотез, пошук способів її вирішення, прогнозування наслідків, прийняття або неприйняття альтернативних точок зору [3, с. 50].

Відомо, що відсутність спеціальних навичок і вмінь критичного мислення є основною передумовою зниження ефективності вирішення проблемних ситуацій фахівцем. Це створює проблему, особливо у випадку, коли науковці намагаються відповісти на запитання: чи є передумови до аналітичного сприйняття інформації як вроджених здібностей людини, та яку роль у цьому відіграє мозок. Вітчизняними і зарубіжними науковцями чимало уваги присвячено виявленню цих здатностей та розвитку навичок критичного мислення.

Так, Д. Халперн вважає, що професіоналу властиві “навички нелінійного (нестандартного) мислення, цілеспрямованість, готовність усунувати помилки, поступовість у діях, плановість, високий рівень рефлексії та інтроспекції” [4, с. 49]. Отже, на його думку, професіоналу є притаманною наявність розвинених та малорозвинених навичок критичного мислення. Дослідник погоджується з висновками експертів зі США та Канади, які дійшли висновку, що фахівець повинен мати високий рівень ерудованості, допитливості, асертивної поведінки та переконань, наполегливості і точності формування висновків у складних питаннях, свідомий вибір критеріїв, уміння концентруватись на дослідженні.

Виявляючи здатності людини до професійного мислення, науковець П. Фачіоне акцентує увагу не лише на її когнітивних характеристиках, а й в цілому на певному ставленні до життя та окремих специфічних проблем. На думку автора, ставлення до життя загалом виявляється в інтересі до знань, готовності до застосування критичного мислення, відповідальності, упевненості у власних уміннях, відкритості до сприйняття нових думок, гнучкості мислення, розумінні думок інших людей, справедливості в ухваленні аргументів, чесності щодо власного упередженого ставлення та забобонів, обачності у винесенні рішень, бажанні і некатегоричності суджень. П. Фачіоне характеризує здатність людей до вирішення проблемно-орієнтованих завдань через призму спроможності лаконічно формувати та чітко висловлювати думку, акуратності у роботі зі складними питаннями, старанності у пошуку відповідної інформації, розумного підходу до вибору критеріїв, уважності до проблеми, наполегливості та точності у вимірах [3, с. 51].

З урахуванням того, що професійне мислення є й практичним мисленням, розглянемо функції практичного мислення. Так, суттєвою характеристикою психічного відображення є регуляційна функція. Вона є особливо значущою для формування, акцентує увагу на реальних трансформаціях фахівцем об'єкта праці, зокрема мислення в практичні кроки та способи їх негайного виконання. Конкретність у середовищі практичної діяльності обумовлює розвиток когнітивної функції практичного мислення. "Специфічна увага до деталей" як складова практичного мислення виокремлювалась також С. Рубінштейном [19, с. 56–59]. Різниця між теоретичним і практичним видами мислення, на думку іншого науковця Б. Теплова, лежить у площині розрізненості взаємозв'язку з практикою; у зв'язку з цим функціонування практичного мислення, як правило, може бути спрямовано на вирішення деяких конкретних завдань, водночас, як специфіка теоретичного мислення полягає у пошуку загальних закономірностей" [19, с. 147]. І теоретичне, і практичне мислення є тісно пов'язаними, спрямованими на практичне вирішення професійно-зумовлених завдань та безпосередньо перевіряються під час практики. Водночас,

теоретичний інтелект відіграє роль дієвого механізму самоперевірки на заключних стадіях роботи. Отже, специфіка практичного мислення безпосередньо пов'язана з професійною діяльністю, а також є похідним елементом її змісту та специфічних особливостей.

Як зазначає Ю. Г. Корнілов, практичне мислення здійснює пізнання, проте таке, що відрізняється від теоретичного: 1) воно спрямоване на відкриття законів, шляхів перетворення певного об'єкта, особливостей його властивостей; 2) має справу зі специфічними узагальненнями, які адекватні ситуаціям дії; 3) має індивідуальний характер; 4) індивідуальний характер мають його узагальнення, оскільки у них відображено не стільки властивості об'єкта, що пізнається, скільки характеристики взаємодії із ситуацією, у яку включаються як умови та засоби дії, так і певні характеристики самого суб'єкта; воно характеризується невербалізованістю [8, с. 140].

Практичне мислення, як стверджував С. Л. Рубінштейн, – це мислення, що здійснюється у процесі практичної діяльності та безпосередньо спрямовано на вирішення практичних завдань. Теоретичне мислення ж спрямовано на вирішення опосередковано пов'язаних із практикою теоретичних завдань. Проте, практичне мислення може використовувати результати теоретичної діяльності [19, с. 31].

На думку О. В. Ягупової, проблема становлення зрілості мислення та професіоналізму особистості конкретного фахівця у вирішенні професійних завдань тісно пов'язана з поняттям “професійне мислення”. Це поняття впродовж останніх років досить активно вживається як у психології праці і професійній психології, так і в акмеології, психології професіоналізму тощо. Таке мислення, з одного боку, означає, на нашу думку, вищий рівень професійного розвитку у мисленні і, у цьому контексті, тісно пов'язано з поняттям “професійна суб'єктність”, а з іншого – є специфічно фаховим мисленням, що розглядається з точки зору фаху, професійної діяльності, класів, завдань і технологій їх вирішення тощо.

Науковці підкреслюють, що “професійне мислення характеризується низкою специфічних властивостей середовища, де здійснюється практична діяльність, а також розкриває намір досягнення високого

рівня розвитку професійного мислення та підвищення професіоналізму. Професійне мислення... характеризується особливим поєднанням теоретичного, практичного і творчого мислення, зумовлене специфічними особливостями професійної діяльності...” [23, с. 24].

Г. О. Нагорна під “професійним мисленням” розуміє судження, умовиводи, кожне з яких умовно постає у трьох підвидах: загальному, опосередкованому, професійному [15, с. 38].

Результати аналізу наукових джерел свідчать, що науковці, які вивчають проблему професійного мислення в психології та педагогіці, ще не досягли однастайності у визначенні цього поняття і дають такі його трактування.

Л. Р. Джелілова розглядає “професійне мислення” як складне особистісне утворення, функціональними складовими якого є соціальні та індивідуальні критерії, що безпосередньо пов’язані з об’єктивною дійсністю фахівця, ураховуючи професійне навчання, розвиток, саморозвиток, а також професійне виховання та самовиховання [7, с. 19].

О. М. Печко стверджує, що “професійне мислення” – це професійна здатність системно аналізувати, узагальнювати, оцінювати, творчо й ефективно здійснювати навчально-виховний процес [17, с. 7].

Н. М. Кучинова, досліджуючи професійне мислення, вказує на ключові складові професійної компетентності людини, які забезпечують якісну реалізацію професійно-орієнтованих завдань, всеохоплюючий аналіз ситуації, прогнозування робочих гіпотез, побудову моделей та прийняття оригінальних управлінських рішень у певній сфері діяльності. При цьому вона вважає професійне мислення втіленням професійних компетенцій особистості та умовою її професійного розвитку [11, с. 450].

Я. В. Крушельницька пропонує своє формулювання визначення поняття “професійне мислення” – це інтелектуальна діяльність щодо вирішення професійних завдань. Високий рівень професіоналізму працівника пов’язаний з теоретичним, творчим мисленням і розвиненим практичним інтелектом [10, с. 274].

За А. К. Марковою професійне мислення містить процес узагальненого й опосередкованого віддзеркалення людиною професійної

реальності, способи здобуття нових знань щодо різних практичних аспектів професійної діяльності, характерні прийоми постановки, формулювання і вирішення професійних завдань, етапи прийняття та реалізації рішень у професійній діяльності, моделювання стратегій професійної діяльності, прийоми ціле- і планоутворення під час виконання завдань. У зв'язку з цим першочерговими є не самі знання, а певні алгоритми й етапи їх залучення до процесу мислення [14, с. 46]. Характеристики професійного мислення вчена об'єднує в три групи:

1) основні види мислення (теоретичне, практичне, наочно-дійове, логічне, мовне тощо);

2) властивості мислення (активність, гнучкість, самостійність, лабільність – ригідність, швидкість тощо);

3) операції мислення (узагальнення, порівняння, абстракція тощо) [14, с. 56].

Разом із тим Н. І. Пов'якель визначає, що професійне мислення має специфічно фахові відмінності, які пов'язані зі специфікою професійної діяльності, вказують на відповідність фаховому рівню і характеризуються ознаками саме для даної професії та набуття професійної компетентності. Учена характеризує професійне мислення високою метакогнітивною обізнаністю, культурою саморегуляції, самоорганізації і самообілізації. Воно визначається такими критеріями й ознаками професіоналізму мислення: високорозвинені кваліфікація та професійна компетентність, особистісні і професійно важливі якості, мотивація досягнення, організованість, працездатність та змобілізованість, здатність і гнучкість саморегуляції, володіння змістом і сучасними технологіями вирішення професійних завдань, низька залежність від зовнішніх чинників [18, с. 89].

На думку О. Ю. Кованова, професійне мислення обумовлює постійне підтримання та поповнення на високому рівні спеціальних знань і вмінь, які забезпечують відповідну якість пошуку та прийняття рішень, що значною мірою реалізовується за рахунок як професійного рівня фахової компетентності, узагальнення й усвідомлення досвіду, так і постійного самовдосконалення й підвищення кваліфікації [9, с. 136].

А. М. Топузова визначає специфіку “професійного мислення” керівника переліком таких ознак: усвідомлення ним сутності, пошук і виявлення закономірностей та побудова робочих гіпотез виробничих процесів на основі глибоких професійних знань і фахового досвіду, набутого з власного досвіду та з досвіду діяльності інших фахівців. Вчена уточнює основні ознаки й особливості формування професійного мислення: активність, що постійно зростає, та ініціативність фахівця, динамічна побудова нового та вдосконалення існуючого типу його мислення, наявність підприємливості, високої відповідальності, вміння економічно грамотно організувати як власну діяльність, так і діяльність колективу [20, с. 24].

За В. Є. Луньовим професійне мислення є сукупністю інтелектуальних умінь та особистісних властивостей, реалізацію яких забезпечує успішне здійснення професійної діяльності, набуття навичок ефективно діяти та приймати специфічні рішення в особливих умовах обстановки з певним часово-просторовим випередженням імовірної реалізації прогнозів, які мають значення у справі [13, с. 24].

Т. Є. Гура характеризує професійне мислення алгоритмічною та динамічно розвиваючою моделлю компетентності фахівця, ознаки функціонування якої фіксуються у змістовній і процесуальній формах, ураховує повний перелік внутрішніх та зовнішніх чинників, які резюмують професійну специфіку вирішуваних проблем, та індивідуально-психологічних властивостей особистості, її інтелектуальної сфери та позиціонування фахівця. Основними структурними складовими професійного мислення фахівця вчена вважає ціннісно-мотиваційний, понятійно-змістовий, операційний та інтроспективний, що розкривають особливості внутрішньої архітектури мислення як психологічного процесу [6, с. 44].

Під час дослідження було встановлено, що існують різні погляди на класифікацію психологічних характеристик і критеріїв професійного мислення фахівця. Утім найбільш повно, на нашу думку, їх згрупувала Н. І. Пов’якель за функціональним і змістовим призначенням: “1) дієвість, динамічність, технологічність, оперативність, конкретність; 2) продуктивність, пошуковість, ініціативність, винахідливість,

гнучкість, швидкість, розробленість, обґрунтованість, відкритість, оригінальність; 3) організованість, мобілізованість, саморегуляція, усталеність, реверсивність; 4) самостійність, удосконалюваність, прогностичність, цілеспрямованість, широта, глибина, критичність; 5) професійно важлива співвідносність типів мислення, професійний категоріальний апарат, системність, адекватність, практичність, гнучкість” [18, с. 89].

Отже, професійне мислення – це інтелектуальна діяльність щодо вирішення професійних завдань. Оскільки специфіку професійної діяльності зумовлено особливостями завдань, які вирішують різні фахівці, то якісний показник професійної діяльності, або рівень фахової компетентності, залежить від типу мислення. З метою досягнення якісно нового рівня фахової компетентності діяльність фахівця безпосередньо корелює з теоретичним, творчим, у деяких випадках інтуїтивним мисленням та практичним інтелектом. Також під час навчання фахівця необхідно обов’язково здійснити аналіз специфіки професійно-орієнтованих завдань та діалектичних підходів до їхнього вирішення, оскільки процес мислення полягає у вирішенні тих чи інших завдань.

Специфічність професійного мислення здебільшого пов’язана з поінформованістю й обізнаністю професіонала в специфіці своєї діяльності, а також із переліком робочого (технологічного) інструментарію з метою впливу на цей предмет. Науковці визначають наявність відповідних утворень і стійких зв’язків між предметним змістом та технологією професійної дії з відповідними формами й алгоритмами професійного мислення. Тобто цей предмет моделює спосіб його усвідомлення та глибокого розуміння.

Глибинне розуміння та відчуття матеріалу мають важливе значення для суб’єкта та інших учасників проблемної ситуації для розвитку професійного мислення, яка ще не відбулась, однак може бути в професійній діяльності. Зрозуміло, що це відчуття ґрунтується не на перцептивному сприйнятті або емоціях, а на повній взаємодії всіх конструктів мислення, яке швидко систематизує, опрацьовує всі змінні, що надходять через органи сприйняття відповідно до власних потреб і сенсів. Отже, це може вказувати на наявність існування професійного інтелекту.

Зазначене вище відчуття є основою для вироблення адекватних засобів і способів вирішення професійних завдань. Так, професіонали високого класу часто відчують предмети і засоби діяльності як продовження своїх власних кінцівок тіла. Художник, який створює витвір мистецтва, сприймає пензлик як продовження своєї руки і фактично здійснює рухи як одне ціле. Для художника це є “відчутним”. Так само під час руху досвідчений машиніст повністю відчуває поїзд як одне ціле із собою. Професіонали такого рівня мають високий рівень сенситивного відчуття, при цьому користуючись обмеженим набором не завжди усвідомлених ознак, і мають змогу здійснювати аналітичний супровід (прогнозування та передбачення виникнення) ймовірних нештатних проблем [21, с. 31].

У деяких наукових працях процес вирішення професійних завдань розглядається як професійне мислення у певній сфері професійних знань та діяльності, в інших дослідженнях професійне мислення визначається як певний тип володіння базисом знань, необхідним для опанування фахівцем предмета своєї діяльності.

Перший підхід, з позиції С. Л. Рубінштейна, обумовлено детермінацією мислення “зовнішніми умовами через внутрішні” [19, с. 31]. Роль зовнішніх умов у цьому випадку відіграють завдання, які надають розумовому процесу об’єктивного змісту і напрямку. Тому аналізу специфічних умов професійно-орієнтованих завдань приділяється особлива увага під час дослідження.

Другий підхід, на думку П. Я. Гальперіна, є дотичним до теорії рівневого формування мисленневих дій. У його структурних особливостях зміст і структура розумового образу не можуть бути обумовлені характером, особливостями та змістом завдань. Безумовно, цей підхід не позбавлений вад, однак ми вбачаємо відсутність логічно точної характеристики понять “орієнтування” і “узагальненість”, а також недооцінку специфіки, своєрідності професійних завдань, що вирішуються фахівцями різного профілю.

Г. П. Щедровицький пропонує класифікацію мислення у трьох її формах: 1) чисте мислення; 2) мислекомунікація; 3) миследіяльність. На його думку, ці процеси є принципово різними та ґрунтуються на

різних нетотожних законах. “Чисте мислення поширюється в умовах ідеальної реальності, формує взірцевий об’єкт; його існування виявляється в алгоритмах, моделях, планах та породжує знання відповідно до законів формальної логіки; вимір чистого мислення може існувати за рахунок культурних надбань людства та відображається в текстах комунікації. Мислекомунікація – це мислення, що здійснюється через спроможність вміщувати певний обсяг знань та мати доступ до нього в процесі комунікативного контакту за правилами комунікації. Миследіяльність – це форма мислення, яка реалізовується під час тих чи інших практичних дій, що перейшла на рівень ситуативного діяння” [22, с. 467].

Знання може стати результатом миследіяльності за умови, якщо думка-комунікація знаходить у собі ідеальний об’єкт і розпочинає об’єктивуватися на ідеальних об’єктах. Рефлексія охоплює чисте мислення, мислекомунікацію та миследіяльність, що обумовлює об’єктивізацію, онтологізацію і предметизацію. У підсумку цього процесу створюється цілісне явище – людське мислення [22, с. 555]. На думку Г. П. Щедровицького, рефлексія може бути в декількох формах, тобто рефлексивне ставлення відбувається у різних мисленневих формах та імітації дій інших. Рефлексія є самостійною інтелектуальною формою, що визначає саме мислення і є первинним щодо нього.

Отже, професійне мислення визначається як “рефлексивна розумова діяльність з вирішення професійних завдань. У випадку залежності професійного мислення від специфічності завдань, вирішуваних різними професіоналами, якість професійної діяльності або рівень професіоналізму залежать від типу мислення. Високий рівень пов’язано, перш за все, з теоретичним, розумним типом мислення” [19, с. 394].

Під час виконання службових обов’язків у фахівця активно розвивається професійне мислення як симбіоз практичного і теоретичного мислення, що дозволяє більш адекватно, раціонально та системно вирішувати завдання і проблеми, які виникають та щоденно ставляться перед ним [13, с. 29].

Цілком слушною є думка О. В. Дуса, який зазначає, що, “незважаючи на суперечливі погляди вчених, проблема єдиних методологічних підходів, за допомогою яких можна було б побудувати комплексне уявлення про професійне мислення, є надзвичайно вагомою” [8, с. 44].

Навички професійного мислення отримуються фахівцем у результаті багаторічної практики. Унаслідок багатократних повторень у майбутніх фахівців накопичується досвід, а також виробляються навички професійного мислення. Розвиток професійного мислення є складним процесом, відбувається зазвичай досить поволі і залежить від загального інтелекту, практичних навичок та інших чинників.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Здійснивши аналіз науково-психологічних джерел, ми дійшли висновку, що професійне мислення – це цілісний, специфічний, алгоритмічний та багаторівневий комплекс інтелектуальних процесів, конкретних процедурно-алгоритмічних дій та їх результатів, який забезпечує вирішення завдань, пов’язаних із професійною діяльністю. Це надважлива основа формування фахівця-професіонала. Формування професійного мислення базується на інсайтному перенесенні ідентичних елементів гештальту набутих професійних знань, умінь і досвіду шляхом знаходження та розуміння його функціонального значення в своєму безпосередньому відношенні до цього завдання (проблемної ситуації) та осмисленні цього інсайтного зв’язку з нею. За результатами дослідження генезису професійного мислення ми з’ясували, що його достатній рівень розвитку у фахівця в сучасних реаліях вимагає вдосконалення форм, методів, прийомів підготовки професіоналів високого ґатунку освітніми закладами України.

Перспективи подальших наукових розвідок у цьому напрямі ми вбачаємо у дослідженні особливостей формування та розвитку професійного мислення офіцера-прикордонника.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Волобуєва О. Ф.

Список використаних джерел

1. Duncker K. On problem solving. *Psychological Monographs*. 1945. Vol. 58, № 270. P. 35–46.
2. James W. *The Principles of Psychology*. Harvard : Harvard University Press, 1981. Volume 1. 1740 p.
3. Facione P. A. *Critical thinking: What it is and why it counts*. 2007. URL: https://www.calpress.com/pdf_files/what&why.pdf
4. Халперн Д. Психология критического мышления. 4-е международное издание. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 512 с.
5. Ruggiero V. R. *Beyond feelings: A Guide to Critical Thought*. 9th ed. McGraw-Hill, 2012. 238 p.
6. Гура Т. Є. Психологія розвитку професійного мислення у майбутніх психологів у процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2014. 44 с.
7. Джелілова Л. Р. Психологічні особливості розвитку професійного мислення у майбутніх вчителів початкової школи : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Одеса, 2008. 236 с.
8. Диса О. В. Психологічні механізми та чинники розвитку професійного мислення. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2015. С. 43-51.
9. Кованов О. Ю. Я профессиональное и Я в профессии. *Мир психологии*. 2002. № 2. С. 135–143.
10. Крушельницька Я. В. *Фізіологія і психологія праці : підручник*. Київ : КНЕУ, 2003. 367 с.
11. Кучинова Н. М. Психологічні особливості професійного мислення маркетологів. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Випуск 24. С. 441–454.
12. Леонтьев А. Н. *Лекции по общей психологии*. Москва : ПЕР СЭ, 2000. 387 с.
13. Луньов В. Є. Психологічні особливості становлення професійного мислення особистості у системі ОВС України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Одеса, 2013. 29 с.
14. Маркова А. К. *Психология профессионализма*. Москва : Знания, 1996. 259 с.
15. Нагорна Г. О. *Методологічні і технологічні основи дослідження музичного мистецтва у процесі формування професійного мислення особистості*. URL: <http://lib.mdpu.org.ua/nvsp/BAK7/7/13.pdf>

16. Ожегов С. И. Словарь русского языка. 11-е изд., стереотип. Москва : Русский язык, 1975. 846 с.
17. Печко О. М. Формування професійного мислення майбутніх учителів фізичної культури засобами педагогічних ситуацій : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Житомир, 2015. 20 с.
18. Пов'якель Н. І. Саморегуляція професійного мислення в системі фахової підготовки практичних психологів : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2004. 408 с.
19. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. Москва : Педагогика, 1973. 424 с.
20. Топузова А. Н. Формирование профессионального мышления у студентов управленческих специальностей в вузе : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Магнитогорск, 2004. 24 с.
21. Трофімов Ю. Л. Психологія : підручник. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/80033-343-printsip-dinogo-ntelektu-ta-profesynemislennya.html>
22. Щедровицкий Г. П. Мышление – Понимание – Рефлексия. Москва : Наследие ММК, 2005. 800 с.
23. Ягупов В. В. Військова психологія : підручник. Київ : Тандем, 2004. 656 с.

References

1. Duncker K. (1945). On problem solving. Psychological Monographs. Vol. 58, № 270. P. 35–46. [in English].
2. James W. (1981). The Principles of Psychology. Harvard. Harvard University Press. Volume 1. 1740 p. [in English].
3. Facione P. A. (2007). Critical thinking: What it is and why it counts. URL: https://www.calpress.com/pdf_files/what&why.pdf [in English].
4. Khalpern D. (2000). Psikhologiya kriticheskogo myshleniya [The Psychology of Critical Thinking]. 4-ye mezhdunarodnoye izdaniye. Sankt-Peterburg. Piter. 512 s. [in Russian].
5. Ruggiero V. R. (2012). Beyond feelings: A Guide to Critical Thought. 9th ed. McGraw-Hill. 238 p. [in English].
6. Hura T. Ye. (2014). Psykholohiya rozvytku profesiynoho myslennya u maybutnikh psykholohiv u protsesi fakhovoyi pidhotovky : avtoref. dys. ... d-ra psykhol. nauk : 19.00.07 [Psychology of the development of professional thinking in future psychologists in the process of professional training : author's abstract of dissertation for a doctor degree by specialty 19.00.07]. Kyiv. 44 s. [in Ukrainian].

7. Dzhelilova L. R. (2008). *Psykholohichni osoblyvosti rozvytku profesiynoho myslennya u maybutnikh vchyteliv pochatkovoyi shkoly : dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.07* [Psychological features of the development of professional thinking in future teachers of primary school : dissertation for a candidates degree by specialty 19.00.07]. Odesa. 236 s. [in Ukrainian].
8. Dysa O. V. (2015). *Psykholohichni mekhanizmy ta chynnyky rozvytku profesiynoho myslennya* [Psychological mechanisms and factors of development of professional thinking]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu* [Bulletin of Dnipropetrovsk University]. S. 43-51. [in Ukrainian].
9. Kovanov O. Yu. (2002). *Ya professional'noye i Ya v professii* [I AM professional and I AM in the profession]. *Mir psikhologii* [World of psychology]. 2. S. 135–143. [in Russian].
10. Krushel'nyts'ka Ya. V. (2003). *Fiziolohiya i psykholohiya pratsi : pidruchnyk* [Physiology and psychology of work : textbook]. Kyiv. KNEU. 367 s. [in Ukrainian].
11. Kuchynova N. M. (2014). *Psykholohichni osoblyvosti profesiynoho myslennya marketolohiv* [Psychological features of the professional thinking of marketers]. *Problemy suchasnoyi psykholohiyi* [Problems of modern psychology]. Vypusk 24. S. 441–454. [in Ukrainian].
12. Leont'yev A. N. (2000). *Lektsii po obshchey psikhologii* [Lectures in General Psychology]. Moskva. PER SE. 387 s. [in Russian].
13. Lun'ov V. Ye. (2013). *Psykholohichni osoblyvosti stanovlennya profesiynoho myslennya osobystosti u systemi OVS Ukrayiny : avtoref. dys. ... kand psykhol. nauk : 19.00.01* [Psychological peculiarities of formation of professional thinking of the personality in the system of police of Ukraine : author's abstract of dissertation for a candidates degree by specialty 19.00.01]. Odesa. 29 s. [in Ukrainian].
14. Markova A. K. (1996). *Psikhologiya professionalizma* [Psychology of Professionalism]. Moskva. Znaniya. 259 s. [in Russian].
15. Nahorna H. O. *Metodolohichni i tekhnolohichni osnovy doslidzhennya muzychnoho mystetstva u protsesi formuvannya profesiynoho myslennya osobystosti* [Methodological and technological bases of the research of musical art in the process of forming professional thinking of personality]. URL: <http://lib.mdpu.org.ua/nvsp/BAK7/7/13.pdf> [in Ukrainian].
16. Ozhegov S. I. (1975). *Slovar' russkogo yazyka* [Dictionary of the Russian language]. 11-ye izd., stereotip. Moskva. Russkiy yazyk. 846 s. [in Russian].
17. Pechko O. M. (2015). *Formuvannya profesiynoho myslennya maybutnikh uchyteliv fizychnoyi kul'tury zasobamy pedahohichnykh sytuatsiy : avtoref. dys. ...*

kand ped. nauk : 13.00.04 [Formation of professional thinking of future teachers of physical culture by means of pedagogical situations : author's abstract of dissertation for a candidates degree by specialty 13.00.04]. Zhytomyr. 20 s. [in Ukrainian].

18. Pov'yakel' N. I. (2004). Samorehulyatsiya profesiynoho myslennya v systemi fakhovoyi pidhotovky praktychnykh psykholohiv : dys. ... d-ra psykhol. nauk : 19.00.07 [Self-regulation of professional thinking in the system of professional training of practical psychologists : dissertation for a doctor degree by specialty 19.00.07]. Kyiv. 408 s. [in Ukrainian].

19. Rubinshteyn S. L. (1973). Problemy obshchey psikhologii [Problems of General Psychology]. Moskva. Pedagogika. 424 s. [in Russian].

20. Topuzova A. N. (2004). Formirovaniye professional'nogo myshleniya u studentov upravlencheskikh spetsial'nostey v vuze : avtoref. diss. ... kand. ped. nauk : 13.00.08 [The formation of professional thinking in students of managerial specialties at the university : author's abstract of dissertation for a candidates degree by specialty 13.00.08]. Magnitogorsk. 24 s. [in Russian].

21. Trofimov Yu. L. Psykholohiya : pidruchnyk [Psychology : textbook]. URL: [https:// westudents.com.ua/glavy/80033-343-printsip-dinogo-ntelektu-ta-profesynemislennya.html](https://westudents.com.ua/glavy/80033-343-printsip-dinogo-ntelektu-ta-profesynemislennya.html) [in Ukrainian].

22. Shchedrovitskiy G. P. (2005). Myshleniye – Ponimaniye – Refleksiya [Thinking – Understanding – Reflection]. Moskva. Naslediye MMK. 800 s. [in Russian].

23. Yahupov V. V. (2004). Viys'kova psykholohiya : pidruchnyk [Military Psychology : textbook]. Kyiv. Tandem. 656 s. [in Ukrainian].

Andriy Fedyk. Professional Thinking Formation as a Scientific Problem

The article deals with the studying of professional thinking problem at scientific and psychological sources. Scientific approaches to the interpretation of the concept of professional thinking and ways of solving the professional thinking problems of specialists are characterized. The results of the scientific sources analysis testify to the ambiguity of the views of scientists, and in many aspects the opposite positions of this psychological phenomenon. Scientific views on methodological approaches and comprehensive understanding of professional thinking are revealed.

It has defined that professional thinking is: 1) a holistic, specific, algorithmic and multilevel complex of intellectual processes, specific procedural-algorithmic actions and their results, which provides the solution of tasks related to professional activity; 2) the basis for the professional formation.

Key words: professional thinking; methodological approaches; professional activity; training of professional thinking; intellectual process.